

Məhəmməd Füzulinin Həbibinə yazdığı təxmis

Ataəmi Mirzəyev

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ataemi@rambler.ru

Annotasiya. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) ana dilində yazdığı lirik şeirlər divanında klassik şeirin, demək olar ki, bütün janrlarında nümunələr vardır. Divanla tanışlıq göstərir ki, Füzuli də öz sələfləri kimi, bir çox sənətkarlarının irsindən bəhrələnmiş, onların ədəbi ənənələrini yeni bir istiqamətdə davam və inkişaf etdirmişdir. Şairin divanına daxil olan şeirlər içərisində nəzirələrlə yanaşı, iki təxmis də vardır. Füzuli XV əsr çıxatay şairi Mövlana Lütfi və müasiri Həbibinin qəzəllərini təxmis edərək bu janrın klassik nümunələrini yaratmışdır.

Məqalədə Füzulinin Həbibinə qəzəlini təxmis etdiyi nümunə haqqında geniş və ətraflı şəkildə bəhs olunur. Həmin təxmis bəndlər üzrə Həbib qəzəli ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır, bəndləri təşkil edən misralar arasındakı məna, məzmun, dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından bağlılıq üzə çıxarılır. Aparılan müqayisə göstərir ki, sözügedən təxmisin hər bir bəndində Füzuli və Həbib misraları böyük sənətkarlıqla bir-biri ilə qaynayıb-qarışaraq bitkin bir fikri ifadə etmiş, biri digərini tamamlamışdır. Hətta həmin misraları dil, üslub, məzmun, forma və vəzn cəhətdən ayırmaq belə çətinidir. Bu isə hər iki şairin yaradıcılığı arasındakı mənəvi bağlılıqla yanaşı, Füzuli qələminin yüksək sənətkarlıq qüdrətinin göstəricisi kimi də diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Həbib, janr, qəzəl, təxmis, beyt, bənd, vəzn

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 13.02.2024; qəbul edilib – 20.02.2024

Mahammad Fuzuli's takhmis written to Habibi's ghazal

Ataəmi Mirzəyev

Doctor of Philological Sciences, Associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: ataemi@rambler.ru

Abstract. There are examples of almost all genres of classical poetry in the divan of lyrical poems written in his native language by the great Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli (1494-1556). Familiarity with the diwan shows that Fuzuli like his predecessors, benefited from the legacy of many masters and continued and developed their literary traditions in a new direction. There are two takhmises and nazires among the poems of Fuzuli's diwan. Fuzuli wrote takhmises to ghazals of Mevlana Lutfi, Chagatai poet of XV century and his contemporary Habibi and created the classical samples of this genre.

In the article is dealt with the takhmis written by Fuzuli to Habibi's ghazal extensively and in detail. This takhmis is researched on stanzas in comparison with the ghazal by Habibi. The similarity in

terms of the features of content, idea, language-style, rhythm and harmony between the verses consisting of stanzas are revealed. It is clear from the comparisons that the verses of Fuzuli and Habibi constituted unity in each couplet of this takhmis and expressed an exhausted thought and one completed the other. It is difficult to separate these verses from each other in terms of language, style, content, form and rhythm. This attracts attention as an indicator of the spiritual relation between the creativity of both poets, as well as the high artistic power of Fuzuli's pen.

Keywords: Mahammad Fuzuli, Habibi, genre, ghazal, takhmis, distich, couplet, rhythm

Article history: received – 13. 02.2024; accepted – 20.02.2024

Giriş / Introduction

Məhəmməd Füzulinin anadilli divanında klassik ədəbiyyatda işlək olan əksər janrlarda qələmə alınmış nümunələr vardır. Şairin müraciət etdiyi çeşidli janrlar içərisində təxmisə aid nümunələr diqqəti cəlb edir. Maraqlı cəhət odur ki, istər Azərbaycan, istərsə də türk ədəbiyyatında qəzəlləri ən çox təxmis edilən sənətkarlar içərisində adı birincilər sırasında gələn Füzulinin özü də təxmislər yazmış, bu janrın gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Məlumdur ki, hər şairin şeirinə təxmis yazılır. Yüksək bədii duyuma malik olan, hiss-həyəcanların bənzərsiz ifadəçisi kimi tanınan, fikrini poetik cəhətdən daha orijinal bir üslubda təqdim edən, geniş bir coğrafi ərazidə seçilən və sevilən sənətkarların qəzəllərinə təxmis yazılır. Divan şeirində təxmis yazmaq, bir növ, ənənə şəklini almış, XV əsrdən başlayaraq indiyədək davam etməkdədir. Odur ki, hətta qəzəlləri ən çox təxmis olunan Füzulinin yaradıcılığında da iki təxmis nümunəsi yer alır. Onlardan biri Həbibinin, digəri isə cığatay şairi Mövlana Lütfinin (XV əsr) qəzəllərinə yazılmış təxmislərdir.

Şairlər, adətən, yaradıcılığının ilk vaxtlarında özlərinə ustad etdikləri müasirlərinin ədəbi irsindən daha çox bəhrələnilir, onların təsiri ilə əsərlər qələmə alırlar. Bu baxımdan Füzulinin Həbibinin bir neçə qəzəl və bir müsəddəsə nəzirə yazması, bir qəzəlini isə təxmis etməsi buna əyani misal ola bilər. Şübhəsiz ki, Füzuli sənətinin formalaşmasında Həbibin yaradıcılığının xüsusi yeri olmuşdur. Ancaq o da bəllidir ki, təkcə Füzulinin deyil, bütün söz ustalarının yetişməsində, yaradıcılıq üslubunun formalaşmasında, ədəbi uğurlar qazanmasında özündən əvvəlki sənətkarların irsindən müxtəlif formalarda, yaradıcı şəkildə bəhrələnmələr olmuş, bunun nəticəsi kimi təqlidi yox, yeni-yeni orijinal sənət əsərləri qələmə alınmışdır. Odur ki, hər hansı bir sənətkarın ədəbi irsi öyrənilərkən mütləq sələf-xələflik münasibətlərinə də xüsusi diqqət yetirilməli, onların yaradıcılığı arasında olan qarşılıqlı əlaqələr üzə çıxarılmalıdır. Füzuli irsi də məhz bu aspektdən özünün geniş və fundamental tədqiqini gözləməkdədir. Düzdür, bu sahədə az da olsa, müəyyən işlər görülmüşdür. Bu baxımdan Füzuli təxmislərinin də ayrıca araşdırmağa cəlb olunması qeyd edilən problemin tərkib hissələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Əsas hissə / Main part

“Təxmis” ərəb sözü olub “beşləmə, beşə çatdırma, şeirin bir beytinə üç misra əlavə edib beş misralı etmə” anlamlarını bildirir [5, s.360]. Divan ədəbiyyatı janrı olan təxmis qəzəl əsasında formalaşır, yəni təxmis yazan müəllif hər hansı bir şairin xoşuna gələn qəzəlinin hər beytinin əvvəlinə üç misra əlavə edərək onu beş misralıq bəndə çevirir. Artırılan misralar beytin məzmununa, vəzninə və qafiyəsinə uyğun olmalı, onlar ritm və ahəngə də eyniyyət təşkil etməli, bir-birindən seçilməlidir. Təxmisi təşkil edən bəndlərin qafiyələnməsi müxəmməslə eyni olduğundan bir çox hallarda klassik divanların tərtibi zamanı müəllifin təxmisləri “Müxəmməslər” başlığı altında verilir. Mü-

xəmməslə təxmis arasında fərq özünü sonuncu bənddə göstərir. Belə ki, müxəmməsin sonuncu bəndində yalnız müəllifin, təxmisdə isə ilk üç misranın birində təxmis edən, son iki misranın birində isə (Təxmis edilən qəzəlin məqta beyni nəzərdə tutulur.) təxmis edilən şairin təxəllüsü işlənir. Başqa sözlə desək, təxmis iki şairin qələminin məhsulu kimi özünü göstərir.

Füzuli Həbibinin “Gər sənincün qılmayam çək, ey büti-nazik bədən...” misrası ilə başlayan qəzəlini təxmis etmişdir. Bu qəzəl həm Həbibinin mövcud şeirlərini əhatə edən kitabda, həm də digər bir topluda altı beyt olsa da [3, s.50; 1, s.367-368], Füzulinin təxmisi beş bənddən ibarətdir. Belə çıxır ki, Füzuli həmin qəzəlin bir beytini buraxmış, beş beytni təxmis etmişdir. Məsələ odur ki, digər mənbə və nəşrlərdə Həbibinin sözügedən qəzəli beş beytdən ibarətdir [7, s.288-289; 4, s.122].

Həbibinin əsərlərini Azərbaycanda ilk dəfə toplayıb ayrıca kitabçaya kimi tərtib edən mətnşünas alim Əzizəğa Məmmədov haqqında danışılan qəzəlin digər nəşr və mənbələrdə olmayan

Gərçi şad olman daxi, ey dil, bundan böylə kim,

Çün mənə həmdəm olan sənənsən, nə sən olgil, nə mən. [3, s.50]

– üçüncü beyti ilə bağlı qeyddə yazır: “Üçüncü beyt cümgəndir (vər. 59b)” [3, s.50]. Tərtibçinin kitabçaya yazdığı “Füzulinin heyran edən şairimiz” adlı ön sözdən məlum olur ki, həmin beyt 1636-cı ildə tərtib edilən və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda A-3401/11918 şifrəsi ilə saxlanılan cümgəndə götürülmüşdür. Göründüyü kimi, Həbibinin qəzəlindəki beytlərin sayı məlum əsas əlyazma nüsxələrində beş olmuş, haqqında danışılan cümgədə isə ona bir beyt də əlavə edilmişdir. Bu beyt sonradan katiblərin artırması kimi də dəyərləndirilə bilər. Lakin təxmislərlə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bir çox sənətkarlar bəyəndikləri hər hansı bir sənətkarın qəzəlini təxmis edərkən onun bir neçə beytini ixtisar da edə bilərdi. Təsədüfi deyil ki, “XIV-XV yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış türk şairləri Heydər, Kəlam, Heyrətinin təxmisləri araşdırılarkən aydın olur ki, onlar təxmin etdikləri qəzəllərin bütün beytlərini götürməmişlər” [6, s.9]. Eləcə də Füzuli qəzəllərinə yazılmış təxmislərdə də belə hallar müşahidə edilir [8, s.8]. Bu baxımdan Füzulinin də Həbibinin qəzəlini təxmis edərkən bir beyti götürməməsi təsadüfi hal sayılmaya bilər. Başqa bir tərəfdən isə, o da məlumdur ki, bəzən müxtəlif əlyazma nüsxələrində eyni şairin qəzəllərində beytlərin sayı fərqli olur. Ehtimal oluna bilər ki, Həbibinin qəzəli altı beytdən ibarət olmuş, Füzuli onu təxmis edərkən bir beytini buraxmışdır. Hər halda açıq görünən odur ki, həm Füzulinin təxmisi beş bənddən, həm də Həbibin şeirlərinin digər mənbə və nəşrlərində həmin qəzəl beş beytdən ibarətdir [7, s.288-289; 4, s.122]. Görünür, Füzulinin istifadə etdiyi əlyazma nüsxəsində də sözügedən qəzəl beş beytdən ibarət olmuşdur.

Həbibinin “Gər sənincün qılmayam çək, ey büti-nazik bədən...” misrası ilə başlayan qəzəli şairin lirikasında xüsusi yer tutur. Sevdiliyi gözələ müraciətlə yazılmış bu qəzəldə lirik qəhrəmanın duyğu və düşüncələri, keçirdiyi hiss və həyəcanlar olduqca səmimi bir dildə, yüksək poetik bir üslubda təqdim edilir. Məhz buna görədir ki, həmin qəzələ bir çox nəzirələr yazılmışdır. Bu baxımdan Füzulinin də həmin qəzələ müraciəti təsadüfi sayılmamalıdır.

Təxmisin birinci bəndinə diqqət yetirək. Füzuli burada böyük bir ustalıqla Həbibinin beyti ilə ona artırdığı misralar arasında məzmun baxımından bağlılıq yaradır. Hər iki hissə biri digərinin davamı kimi səslənərək vahid bir bütöv – bəndi formalaşdırmışdır. Şair forma kimi şərt budaq cümləsindən istifadə yolu ilə bəndi təşkil edən hissələrin əlaqələndirilməsinə nail olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, Həbibinin beytində verilən fikir də şərt budaq cümləsi şəklindədir. Sevgiliyə müraciətlə yazılmış bu bənddə lirik qəhrəman cünunluq (dəlilik) paltarını geyinərək fəna mülkünün özünə vətən tutduğunu, təcrid əhli olduğu üçün köynək və qəbə (üst geyimi) geyinmədiyini bildirir. Bəndin sonuncu misralarında – təxmis edilən beytdə də bu fikrin davamı kimi lirik qəhrəman sevdiliyi gözələ xitabən deyir ki, əgər qönçə kimi köynək geyərsəmsə, vücudumu sənin üçün parça-parça etməsəm, əynimdəki köynək kəfənim, qəbə isə qəbrim olsun. Göründüyü kimi, Füzuli bəndin üçüncü misrası ilə təxmis edilən beyti elə əlaqələndirir ki, beytdəki fikir əlavə edilən misraların nəticəsi kimi özünü göstərir. Eləcə də, şair

*Ta cünun rəxtin geyib, dırdım fəna mülkün vətən.
Əhli-təcridəm, qəbul etməm qəbavü pirahən,
Hər qəbavü pirahən geysəm misali-qönçə mən,
"Gər səninçün qılmasam çək, ey büti-nazik bədən!
Gorum olsun bu qəbə, əynimdə pirahən kəfən."* [2, s.344]

*Garçi sevdayı-səri-zülfündənəm zərü zəlil,
Keçın ol sevdadən olduqca mənə ömri-təvil,
Sanma tərک edəm bu sevdayı gər olsam həm qətıl,
“Çıxmaya sevdayı-zülfün başdan, ey mäh, yüz il
Üstüxani-kalləm içrə dutsa, əqrəblər vətən.” [2, s.344]*

*Qalib oldu şühndəm şövqi-gülü-ruyın mana,
Seyri-bağ etdim ki, buyi-gül verə təskin mana,
Gül görüb, yadınla dürrü-əşk saçdım hər yana,
"Düşdüş şəbnəm bağa gir, ta gül nisar etsin sana,
Səbzənin hər bərginə bir dür ki, tapşırıms çəmən."* [2, s.344]

*Der idim, ey dil, gətirmə hiç dərđ əhlinə şək,
Ta səni həm salmasın bir dərđə dövrən-i-fələk,
Almadın pənd imdi, aşıqsın, işin ah eylmək,
“Ey könül, eşq əhlinə hər şək gülərdin şəm” tək,
Mən deməzdim ki, danla ağulayasdır gülən.”* [2, s.344]

*Xah sincab eyləsin fərşin, Füzuli, xah gil,
Hicr ilə mütləq yuxu görməz göz, əglənməz könül.
Yarsız eşq əhlinin dinlənməgi mümkün degül,
"Necə dinlənsin Həbibü sənsiz, ey andami gül
Kim. batur cisminə təndə hər tük olmuş bir tikən". [2, s.344]*

Nætica / Conclusion

Ədəbiyyat / References

- 18

8. Nağıyeva, C. Ön söz // Füzuliyə təxmislər (toplayanı və nəşrə hazırlayanı: C. Nağıyeva). – Bakı: Yazıçı, – 1993.

Тахмис, написанный Мохаммедом Физули на газаль Хабиби

Атаами Мирзоев

Доктор филологических наук, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: ataemi@rambler.ru

Резюме. В Диване лирических стихов великого азербайджанского поэта Мохаммеда Физули (1494-1556) на родном азербайджанском языке, имеются, можно сказать, все образцы классического стихосложения.

При знакомстве с Диваном нетрудно заметить, что Физули, как и его предшественники, опирался на наследие многих творцов, продолжив и развив их литературные традиции в новом направлении. Среди стихов в Диване, помимо назире, помещены два тахмиса. Воплотив в тахмис газали чагатайского поэта XV века Мовланы Лютфи и его современника Хабиби, Физули создал классические образцы в этом жанре. В статье широко и обстоятельно рассмотрен образец переложения в тахмис газали Хабиби. Данный тахмис Физули сопоставляется по куплетам с газалью Хабиби, между двустушиями выявлена связь по смыслу, теме, языку и стилистическим характеристикам. Проведённое сопоставление показывает, что в каждом куплете данного тахмиса строфы Физули и Хабиби с высоким искусством перекликаются и дополняют друг друга, выражая одну целостную мысль. Даже трудно различить строфы по языку, стилю, теме, форме, размеру. И это привлекает внимание, помимо духовной связи в творчестве обоих поэтов, как показатель могучей силы искусства Физули.

Ключевые слова: Мохаммед Физули, Хабиби, газаль, тахмис, бейт, куплет, такт